

**ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОЛЬОРОНОМЕНА
ЧЕРВОНИЙ ТА ЙОГО ПОХІДНИХ У СТАРОУКРАЇНСЬКІЙ
МОВІ (ХІ – ХІІІ СТ.)**

Іншаков А. Є. Особливості функціонування кольорономена червоний та його похідних у старобуковинській мові (ХІ – ХІІІ ст.).

Дослідження історії словникового складу української мови неможливе без з'ясування становлення окремих семантичних груп лексики, зокрема кольоративів. У статті розглядається функціонування кольоративу *червоний* та його похідних у старобуковинській мові (ХІ–ХІІІ ст.). Засвідчено необмежену сполучуваність номена червоний, розглянуто використання лексеми в прямому та переносному значеннях.

Ключові слова: кольороназва, лексема червоний, кольоратив, похідні слова, абстрактні лексеми.

Иншаков А. Е. Особенности функционирования цветоименования красный и его производных в старобуковинском языке (XI – XIII ст.).

Исследование истории словарного состава украинского языка невозможно без выяснения становления отдельных семантических групп лексики, в частности колоративов. В статье рассматривается функционирование колоратива *красный* и

его производных в староукраинском языке (XI – XIII ст.). Зафиксирована неограниченная сочетаемость номена *красный*, рассмотрено использование лексемы в прямом и переносном значениях.

Ключевые слова: цветоименование, лексема красный, колоратив, производные слова, абстрактные лексемы.

Inshakov A. Y. Features of functioning of cetoninae red and its derivatives in Ukrainian language (XI – XIII).

The study of the history of the vocabulary of the Ukrainian language is impossible without studying Stanovlenie separate semantic groups of vocabulary, in particular coloration. The article discusses the functioning of colorative red and its derivatives in Ukrainian language (XI – XIII). Fixed unlimited combinability nomen red, considered the use of tokens in the literal and figurative meanings.

Key words: cetoninae, token red, colorative, derived words, abstract words.

Увагу мовознавців постійно привертають питання історії становлення окремих тематичних груп лексики на різних етапах розвитку мови. Останні 30-50 років у мовознавстві значно посилюється інтерес лінгвістів до кольоронайменувань. Як правило, науковці аналізують кольороназви з погляду синхронії, а в аспекті діахронії така лексика зрідка досліджується.

У східнослов'янській мовознавчій літературі досі значна увага приділялася проблемі функціонування кольоронайменувань. Це такі лінгвісти: М. І. Чікало, О. Рудь, В. Кушнерик, Л. Довбня, І. Бабій, А. П. Критенко, М. В. Іщук та ін.; російські мовознавці Н. Б. Бахіліна, Л. М. Грановська, В. А. Москович, Н. Ф. Пелевіна, В. А. Юрик, І. С. Кулікова, М. А. Суровцева, Н. Н. Степанова, А. М. Панченко та ін.

Різноманітним із семантичного боку, активним шаром словникового складу української мови є колоративи. В україністиці досі не здійснювався на широкому історичному матеріалі комплексний діахронічний розгляд колоративів. Цим і зумовлено актуальність нашого дослідження. Однією з частотних мікрогруп є лексеми на позначення червоного кольору.

Дослідження кольороназв староукраїнського періоду є важливим для процесу становлення, функціонування відповідної тематичної групи, виявлення закономірностей формування історичної лексикології української мови загалом.

Метою нашої статті є виявлення особливостей функціонування кольоронамена червоний та його похідних у староукраїнській мові.

Староукраїнська спадщина в лексиці сучасної української мови на позначення кольорів незначна. Така обмеженість основних

кольороназв пояснюється специфікою жанрів, своєрідністю поетики давньої літератури.

В обстежених нами джерелах виявлено близько двох десятків кольоронайменувань. Переважно це основні кольори та їх відтінки, і лише зрідка фіксуємо назви змішаних кольорів.

Серед лексико-семантичної групи кольороназв періоду Київської Русі найбільш розмаїтою була підгрупа червоного кольору, його відтінків. Серед них – *багрянний, червлений, черлений* та ін.

У давніх пам'ятках для назв відтінків червоного кольору вживалися слова з коренем **rudh-*, зокрема прикметник *рум'яний*, дієслово *рдіти* «червоніти», «вкриватися рум'янцем». Це могли бути і кольори, змішані з червоним: *редрий, рижий*.

Слово *рѣмѧныи* позначало «рум'яний, яскраво-червоний, червоний» (про колір обличчя): *небонѣ м'ногы видимѣ зълыѧ съдравы и роумѧны* (1073 Изб. 112). Від цього прикметника існували похідні суфіксальні іменники: *рѣмѧникъ, рѣмѧнство, рѣмѧнць*. Наприклад: *рѣмѧникъ* «колір здорового тіла»: *...и излю ѡ пазухи своѧѧ и пакы бы в румѧнцѣ плоти своѧѧ* (XIV Ср III 196); *рѣмѧнство* «рум'янець» (про колір обличчя): *вьсь съдравѣ и цѣль и съ вьсѣмъ подвижаникѣмъ и роумѧнствомъ* (XI СП 253); *рѣмѧнць* «рум'яна»: *видѣхъ жену злообразну, причинюще къ зеркалу и мажуущия румѧнцемъ* (XII Ср III 196).

Давнє слов'янське слово *рдіти* «червоніти, виділятися своїм червоним кольором» розвинулося з *д.-р. рѣдѣти* через занепад слабого *ѣ*, *ѣ* перейшло в українській мові в *і*. Походить від *прасл. *rǫdǣti* «червоніти», з *і.-с. *reudh-/*roudh-* «червоний». Дієслово *рдіти*, *укр. рдитися* «гарячкувати», *цсл. рѣдѣтися*, *ч. rditi se* «червоніти» пов'язане з іменником *руда*, *лат. rubeo*, *-ēre* «червоніти» (Ф III 453).

Похідний іменник *зарѣдѣникъ* означав «почервоніння, червоність»: *сими врачевании помазѧѧ зарѣдѣниѧ отъимеши* (XII СДЯ III 343).

Прикметник *рѣдрыи* = *редрыи* мав значення «бурий, рудий, червонуватий»: *пазносн' рѣдрѣ же ксть паче анѣфраѣѧ камька..., анѣфраксѣ зѣло чръвень ксть* (1073 Изб. 152); приклади сполук у пам'ятках XI–XIV ст.: *юницю редру*; *пазносн' (коштовний камінь) рѣдрѣ; редра телица; воль редрѣ, волною редрою* (Ср III 215).

Від прикметника *ръдрыи* = *редрыи* «червоний, рудий» (*волною редрою, пазнон редръ*) утворилися дієслівні деривати: *ръдритисл* «бути червоним, червонітися»; *ръдѣтисл* = *рдѣтисл* «бути червоним, червонітися; бути рум'яним, квітнучим; червоніти, соромитися». Наприклад: *гавѣ тако зъло убразяце, не рѣдятся* (XIII там само 203).

Можливо, існувало похідне *Рудица* (1097 ПВЛ 258) «урочище». Із коренем *rudh-* у давніх джерелах з XV ст. виявлений лише один композит *рѣдожълтыи* «червонувато-жовтий» (XV Ср III 188).

Від основи **rѣd* був утворений іменник з суф. *-j-a* **rѣdja* «руда», **dj** > **ж**, звідси *ръжа* > *ржа* «іржа» (в українській мові розвинувся початковий **i** перед групою приголосних); *ст.-сл. рѣжда*, де **жд** походить із **dj**. Наприклад: *ръжа* = *ржа*: 1) «іржа, окис металу»: *злато ваше и сребро обръжавѣ и рѣжа ко во полоуиство вамъ бждеть* (1073 Ізб. 81); *самъ тѣ сл въ себѣ съкроуишь и сѣнѣсть, како же рѣжа съ желѣзомъ коньчаваюма* (XI Ср III 203); *рѣжа и тѣла на послѣиство намъ бждеть* (там само); 2) «хвороба рослин»: *вса древа... потребитъ ржа* (XIV там само).

Старослов'янська форма *ръждь* = *рождь* означала 1) «іржа»: *како же и рѣжди съостренѣ желѣзнии блѣскъ и свѣтльство, еже есть по естествоу; съпротивить же сл моудрости лоукавьство. и злонравивъ* (1073 Ізб. 62); 2) «хвороба рослин»: *и дастъ рожди плодъ ихъ* (1296 Ср III 204). З таким же значенням існував номен *ръжда* (там само).

Від *д.-р. рѣжа* утворений прикметник *ръжавии* «іржавий» із суфіксом *-ав-*, що позначає більшу міру ознаки, а від *ръжавиць* з суфіксом *-ин-а* – іменник *ръжавчина* «червоно-бурий наліт на залізі».

Від основи **ryd-* виникла форма *рижий*. Наприклад, *рыжи* «червонувато-бурий»: *прося у нѣхъ десятины во всемъ: во князѣхъ и в людѣхъ, и в конехъ, десятое в бѣлыхъ, десятое в воронихъ, десятое въ бурыхъ, десятое в рыжихъ, десятое в пѣгихъ* (1237 СЛ); *конѣ бѣлыя и рыжѣе пожираше* (XI/XIII–XIV ХА 233).

Етимологічно до цієї групи входить і номен *русий* «світло-коричневий» (про волосся), *русый, русъ: Руса (Старая)* (1302 СЛ 486); мабуть, власна назва *Черныѣ Русину* (1283 там само 481); *Русское море* (Черное море). В опрацьованих пам'ятках трапляється лексема *рѣсыи*: 1) «жовтуватий»: *унухион роуѣ ксть* (1073 Ізб.154); 2) «русий (про волосся), коричнево-жовтий» (Ср III 198).

Від цього прикметника утворений композит *рѣсовласыи* «світловолосий»: *Елень... русовласа на желть* (Хрон. И. Малалы 178) та похідний абстрактний іменник з суфіксом **-ость**: *рѣсость* «русий колір»: *О тѣлесехъ же тварь, рекъше белота, чрънота, рѣсость* (1073 Ізб. 232).

Типовими для давніх пам'яток є кольороназви зі спільнослов'янськими коренями **červ-* (**čerm-*).

За словником М. Фасмера, *чермний* «червоний», *цсл., д.-р. чьрмень прасл. *čьтъь* «черв'як» (Ф IV 344). Похідна від нього церковнослов'янська назва – калька з грецької *Чермное море* – «Червоне море» (Ф IV 344): *...и покрыи мя нищета аки чермное море фараона* (XII Сл. Дан. Зат.); *донде же и чермноє море проидоша* (XIII ПВЛ 70); *...изгражена естъ Атланьскым моремь, Ираклиискымы столпы и Черьмным моремь...* (XI/XVI ИФ 277); *къ Черьмному морю* (986 ПВЛ 95); назва річки *Чермная*: *...из негъже исходитъ рѣка Єфиитьскага Чермна текуци. на вѣстокъ* (там само 2); власна особова назва: *Андрѣи же послѣшавъ лестиваго Семьюнка Чермнаго* (1226 ЛП 748).

Такий прикметник переважно вживається в пам'ятках для позначення природної червоної фарби. Його варіанти: *чьрменьни* = *чрьменьни* = *чремьньни* = *черьменьни*. Цей номен, виявлений у джерелах, має значення:

– «червоний, багрянний»: *како чьрменьны ризы бесквьрньноумоу акы тѣщъникоу, плнь тѣскъ испъравъшоу* (XI Ср III 1559); *бѣ же Мьстиславъ дебелъ тѣломъ, чермень лице^н, великыма ѡчима, храборъ на рати* (1036 ПВЛ 51); *бѣ же низок, плѣшивъ, чреватъ, сѣдъ, чермень...* (XI/XVI ИФ 354); *вечерь бывъшоу чьрмьноу Небоу глѣте тишина* (XI ЄМств 79);

– вогненночервоний, рудий (про волосся): *изиде первѣнецъ чермень* (XIV Ср III 1559);

– вогненний: *вѣста от сѣвера другыи вѣтръ болѣи и чермень видѣнѣемъ* (XV/XVI Ср III 1559);

– закривавлений (в образних висловах): *аще чьрменьи грѣхьмь ксте, и хоуже крьвьни, то обѣлитесѧ ко снѣгъ* (XI Ср III 1559).

Фактичний матеріал пам'яток засвідчує похідні дієслова *чьрменьноватисѧ* = *черьменьноватисѧ* «червонітиса, вкриватиса червоним кольором» та іменники: *чьрменьство* = *черменьство* «червоність,

червоний колір; гарячність»; *чьрмьность* = *черьмьность* «червоний, рудий». Наприклад: *днь зима, чьрмьноукуть бо сѧ оуныва ꙗбо* (1119 Ср III 1559); *щьрмьнь* = *щьрмьнь* «червоний, червонуватий» (Ср III 1343): *сѧр'дион, Вавоулоньскыи нарицакумы, оучьрмьнь ксть акы кръвь* (1073 Изб. 121); *ючьрмьнь* = *ючьрмьнь* «червоний, червонуватий» (*щьрмьнь*) (Ср III 1630): *оуакинѡ акы ючьрмьнь ксть, обрѣтакуть же сѧ въ оутрѣнии варьвариши Сюришсѣѡ* (там само 153); *подобныи лисици черьмьности ради* (1229 ЛП 759); *чьрмьна же блше, свѣриши бо сѧ кръвью члвчьскаѧ стрсть, ꙗже въсемоу мироу сѣсенье ксть кръвици чьрмьньство* (1300 Ср III 1560) «червоність, червоний колір»; «гарячність» *гарость и черменьство* (XI/XIII–XIV ХА 28).

Для кольору предметів, що мали зв'язок із процесом фарбування, переважно зафарбованих людиною, уживався прикметник *червленый*.

Зі значенням «червоний» у давніх пам'ятках використовували слова:

– *чьрвеньи* = *чьрвеньи* = *червеньи* (Ср III 1555): *анфраксь зѣло чьрвень ксть образьмь..., издаlechѧ бо акы доулатициѧ или акы оугль искрами мьчшите* (1073 Изб. 121); місто *Червень* (981 ПВЛ 81);

– *чьрвленни* = *чьрвленни* = *чьрвленни* = *червленни* (Ср III 1556): *и свѣлкѣше и, хламидою чьрвлюною одѣшиѧ и* (XI ОЕ 28); *облекоша и въ ризу червлену* (XIII Ср III 1556); *и хламидою чьрвлюною одѣша и* (XI ЄМств 215);

– *червьчатыи* = *черевьчатыи* (Ср III 1558): *а изъ золота даль есмь сыну своему Андрѣю: ѡ чепи золоты, поясь золотъ Фрязьскыи съ женчугомъ съ каменьемъ, поясь золотъ съ крюкомъ на червчатѣ шолку* (1327 Ср III 1558);

– *чьрленни* = *чьрленни* = *черленни* (Ср III 1558): *чьрлень стягъ, бѣла хорюговь, чьрлена чолка, сребрено стружіе храброму Святъславличю* (XII СПІ 11); *лисици брешутъ на чьрленныи щиты* (там само 10); ... *а самъ подѣ чьрленныи щиты на кровавѣ травѣ притрепанѣ Литовскыи мечи* (XII СПІ 33); *лѣче бы ми видетъ нога своѧ в лычницы в домѣ твоѣмъ, не ꙗли в чьрленѣ сапозѣ в боѧрсте^м дворѣ* (XII/XIII Ср III 1558).

На позначення власних назв з опосередкованим відношенням до червоного кольору вживався номен *чирвоный* та його варіанти: *урочище Чирвоні Лози* (1292 ГВК 578); ... *а на дроугоую сторону по потокъ Чирьвонны до врѣха Доубна дакумъ и приписоукъ на вѣкы* (там

само 569); *Червлений Потік* (*Чирьвоныи потокъ*) (там само 1261); *Червлений Потік* (там само 1065); *Червень* (*Червєнь, червьєн*) (там само 1261); ...нынѣ гнє ѿць мої. прислаль. ко мнѣ. ^нимаєть q мене города. что ми былъ даль. Белзь. и *Червєнь*. и Холмъ... (1288 там само 331).

Червоний колір використовувався як символічна назва *червельни* (*чермныи*) – символ вогню в Хроніці Георгія Амартола. Наприклад: ...прапруда же противу водѣ, *червьєленое* же противу огню... (XI/XIII–XIV ХА 28 б); ...либо иакинѣъ къ иаерови приложєнь, *чермныи* же ли *червью* *ичервлєнь* къ *ичневи*... (там само 26).

Червонная Русь – історична назва української Галичини, Волині, Поділля, головним чином – Східної Галичини. У літописах невідоме до XVI ст. Місцевість отримала назву, ймовірно, від д.-р. міста *Червєнь* (згадка в Повісті временних літ під 981 р.), за ним отримала назву *Червєньскии города* (ПВЛ 1018 р., 1031 р.), пор.: и *ѣха* к *Червну червнѣне* же затворишасѣ в *городѣ* (1158 ЛІ 488). Є гіпотези, не всіма мовознавцями підтримувані, щодо тлумачення назви через червоний одяг українців або назви черв'яка, кошенілі (Ф ІV 335).

Зі значенням «червона фарба» в джерелах розглядуваного періоду виявлений номен:

– *чървь* = *черв* (Ср ІІІ 1557): *ибо иакинѣъ къ иаерови приложєнь, чермныи же ли червью ичервлєнь къ ичневи* (XI/XIII–XIV ХА 26); *чермно или въ черви ичмочено* (там само). Це ж слово могло означати й «вісон, дорогоцінну тканину»: *иблачашесѣ и въ дригоюю иждежи и вусса и иакунѣа и прапрѣда и черви и злата* (там само 25).

На позначення червоного кольору зафіксована назва *чървень* = *чървьєнь* = *червень* (Ср ІІІ 1555): *чървьєнию своєга крѣве чистюю истиньною одежю оукраси* (1096 там само), пізніше вона позначала червону фарбу, кіновар.

Серед похідних трапляється і назва місяця липня – *чървень* = *червень* (1144 там само). Варіант *чървень* уживається в пам'ятках книжних, церковнослов'янський варіант у пам'ятках, перекладених із болгарської мови, наприклад, в «Изборнику Святослава 1073 року»: *в дузѣ свойства суть чървєное и сине и зелено*. В оригінальних пам'ятках фіксуються топонімічні назви (у Лаврентіївському, Іпатіївському літописах, Повісті временних літ): *Червен, Червеньские: ...том же лѣт воєваща Лѣхове ижоло Чървьєна* (1163 ЛІ 552);

Галичани *Червенськіє* (1338 СЛ 305); *Галич Червенській* (1144 там само 311).

Функціонував ряд дериватів, утворених від дієслова *червити* = *чрвйти* = *червити*, *чрвлю* зі значенням «фарбувати, рум'янити» (Ср III 1555): *начаша дроуга прѣ дроугою чрвиту лице и белимъ трѣти, абы уноша въжелель е на похоть* (ПВЛ 4). Наприклад, похідні іменники:

– *чрвильница* – «фарбувальня»: *чрвильница ксть ѣрки* (XII Ср III 1555);

– *чрвильникъ* = *чрвильникъ* «фарбувальник»: *не тако бо ни чрвильникъ чрвленитя оудобъ приємлютъ поставъ, ни смрада сжпротивааго приближивьиса* (XI там само).

Суфіксальними утвореннями є похідні:

– *чрвлена* = *чрвлена* «багряна риза, багряниця»: *облѣциса въ чрвленѣ, прими трѣсть, покланяник прими отъ ржгажущихьса истинѣ* (XI Ср III 1556);

– іменник *чрвеник* = *чрвеник* «фарбування, фарба»: *не тако бо чрвильникъ чрвленити оудобъ приємлютъ поставъ* (там само);

– іменники *чрвеница* = *чрвеница* = *чрвеница* = *чрвеница* «вісон, дорогоцінна тканина, одяг із дорогої тканини»: *члкъ нѣкыхи бѣ багать и облачааше с въ багряницю и чрвлицю* (1119 там само); *църкы дньсь тржествуютъ, таино въ новоу одежоу одѣвьшиса, тако въ багряницю и чрвеницю* (XII там само).

Зі значеннями «червона фарба», «червона нитка», «червлена тканина» виявлений ще й номен *чрвень* = *чрвень* = *чрвень* (там само 1557).

Отже, в XI–XIII ст. група червоного кольору, його відтінків була найбільш розмаїтою. Основа з індоєвропейським коренем **rudh-* зазнала звукових змін на слов'янському ґрунті (втрата дифтонгів). Кольороназва *рум'яний*, дієслово *рдіти*, змішані з червоним кольори *редрий*, *рижій* стали твірними для похідних іменників, дієслів. До цієї групи етимологічно входив номен *русій* та його похідні. На позначення природної червоної фарби в пам'ятках зафіксований номен *чермний* зі спільнослов'янським коренем **čerm-* із широким спектром значень та похідні іменники, дієслова. Для передачі кольору предметів, що мали зв'язок із процесом фарбування, уживався номен *чрвлений* від праслов'янського кореня **červ-*. Зі значенням

«червоний» у джерелах руськоукраїнської мови функціонували лексеми *чървении, чървленни, червьчатии, чърленни, чирвоный, чървень*. Похідні дієслова, іменники, топонімічні назви свідчать про активне побутування розглядуваного кореня.

Література

1. Бахилина Н. Б. История цветообозначений в русском языке / Наталья Борисовна Бахилина. – М. : Наука, 1975. – 288 с.

Перелік умовних скорочень використаних джерел

- ГВК Купчинський О. Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. – Львів, 2004. : іл. – 1284 с.
- ЄМств Апракос Мстислава Великого / Изд. подгот. Л. П. Жуковская и др.; Под ред. Л. П. Жуковской. – М. : Наука, 1983. – 526 с.
- 1073 Изб. Изборник великого князя Святослава Ярославича 1073 года. – Спб., 1880. – 266 с.
- ИФ Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 578 с.
- ЛП Ипатьевская летопись. – [2-е изд.]. – Спб., 1908. – 938с. – (Полн. собр. рус. летописей; Т. 2).
- ПВЛ Повесть временних літ за Лаврентіївським списком // Полное собрание русских летописей. Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по академическому списку. – М. : Изд-во восточной литературы, 1962. – 286 с.
- СДЯ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : в 10 т. / Гл. ред. Р. И. Аванесов. – М. : Рус. яз., 1988–2008. – Т. 1–7.
- Сл. Дан. Зат. Слово Даниила Заточника по редакциям XII и XIII в. и их переделкам / Подгот. к печ. Н. Н. Зарубин. – Л. : Изд-во АН СССР, 1932.
- СП Синайский патерик / Изд. подг. В. С. Гольщенко, В. Ф. Дубровина ; Под ред. С. И. Коткова. – М. : Наука, 1967. – 402 с.
- СПИ Слово о полку Игоревѣ // Ироическая песнь о походе на половцев удельного князя Новгорода-Северского Игоря Святославича. – М., 1800. – С. 1–48.
- Ср Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Спб., 1893 – 1912. – Т. 1–3.
- Ф Фасмер М. Этимологический словарь русского языка : в 4-х т. / Пер.с нем. и доп. О.Н. Трубачева. – М. : Прогресс, 1964 – 1973. – Т. 1–4.
- ХА Книги времениныа и ѡбразныа Гевргіа мниха // Истрин В. И. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. – Пг., 1920. – Т. 1. Текст. – 612 с.
- Хрон. И. Малалы Истрин В.М.Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе, 1911. – Кн. 6–9.

Стаття надійшла до редакції 10.09.2014 р.